

P. TILlichO ONTOLOGIJA IR I. KANTO TRANSCENDENTALINĖ FILOSOFIJA

Mindaugas Briedis

Vilniaus universiteto
Filosofijos istorijos ir logikos katedra
Didlaukio g. 47, LT-08303 Vilnius
Tel. +370 614 97 823
El. paštas: mbriedis@takas.lt

Vienas žymiausių XX a. religijos filosofų Paulis Tillichas savo sisteminėje teologijoje kritikuoja Kanto nustatytą transcendentalinį horizontą (pažinimo ribas). Kita vertus, konstruodamas tikrovės sampratą, jis pasinaudoja Kanto kategorine analize bei metafizikos kritika. Taigi Tillichas požiūris į Kanto epistemologiją yra polemiškas ir reikalauja gilesnės analizės. Kaip ir Kantas, Tillichas kelia klausimą, ką reiškia egzistuoti ir kaip ši egzistencija susijusi su Dievu. Nors Kanto transcendentalinė dialektika pagrindžia negalimybę įrodyti Dievą intelektinėmis operacijomis, protas gali mąstyti ultimatyvią tikrovę. Abiejų filosofų pagrindinė problema tampa proto taikymas anapus jo teorinės kompetencijos.

Prasminiai žodžiai: transcendentalinis horizontas, kategorijos, ontologija, baigtinumas, koreliacijos metodas.

Kanto transcendentalinė filosofija

Kanto transcendentalinis horizontas yra rimtas iššūkis bet kokiai Dievo metafizikai. Descartes'as išorinį autoritetą pakeičia savireferencija, iškeldamas intelektualią ir personalią subjekto autonomiją. Taigi subjektas netenka priklausomybės nuo metafizinės tikrovės, jis pats tampa pasaulio stabilumo ir tvarkos garantu. Kartėziškosios teologijos iškelta sąmonės, kaip akivaizdumo, tiesos vietos, samprata perkelia individualumą į kitą lygmenį. Šis posūkis į subjektą yra „esminis modernybei ir aiškiausiai iškyla Kanto transcendentalinėje filosofijoje“ (Adams 1964: 202).

Platonas suteikė transcendentiniam pasauliui ontologinę pirmenybę jusliškojo atžvilgiu. Šis pasaulis „pasižymi absoliutumu, gryna, tikra būtimi be nebūties priemaišų“ (Šliogeris 1988: 18). Transcendentinis dualizmas išlieka ir naujųjų laikų racionalistinėje filosofijoje, tačiau imamas spręsti epistemologinėmis priemonėmis klausiant, kaip galima pereiti nuo juslinio suvokimo prie visuotinių ir būtinų intelekto principų, koks intelekto ir juslių santykis?

Kanto kritinė filosofija yra tradicinės metafizikos dogmatizmo atodanga. Fundamentali šios tradicijos dogma – tai tikėjimas dieviškomis proto galiomis, žmogaus gebėjimu

pažinti transcendentiškus esinius. Kantas perkelia analizę į pažinimo sferą, brėždamas žmogaus pažintinių galių ribą, taip atskleidamas baigtinę žmogaus būties ir proto specifiką. Analizuodamas pažinimo ribas, Kantas remiasi prielaida, kad žmogaus pažinimas privalo būti ribotas dėl žmogaus būties ribotumo. Ši prielaida vaidina fundamentalų vaidmenį ir Tillich'o ontologijoje, kurios viena iš svarbiausių dalių – Kanto transcendentalinio horizonto refleksija ir pastanga šį horizontą peržengti vardan ontologijos.

Pirmas žmogaus baigtinumo liudijimas yra juslumas, susisaistymas su jusline patirtimi ir jos objektais. Juslinė patirtis pateikia pažinimo objektą ir taip pradeda pažintinį aktą. Kitas esminis pažinimo sandas – tai intelektas, kuris šį objektą mąsto, formuoja atsižvelgdamas į apriorines kategorijas. Vienas be kito šie koreliatatai yra beprasmiški – intelektas dirbtų tuščia eiga, o juslumas „reikštusi“ kaip totalus chaosas.

Tradicinės metafizikos situacija, anot Kanto, yra būtent intelekto tuščios veiklos tapatinimas su prasmingu kalbėjimu apie noumenalią sritį. Tai jau ontologiniai Kanto filosofijos motyvai, nes atsisakoma aptarti ontologinį pažinimo objekto statusą. Taip transcendentinę tradicinės metafizikos sritį keičia kantiškasis transcendentalinis horizontas, kurio turinys yra tarsi „tarp“ subjekto ir objekto – pirmojo apriorinių savybių formuojamas, o antrojo tam tikru būdu pateikiamas. Skirtingai nuo tradicinės metafizikos, čia atidengiamas aktyvusis pažinimo pobūdis, o ne pasyvusis receptyvumas. Transcendentalinis objektas yra konstruojamas jau juslumo (apriorinių stebėjimo formų – erdvės ir laiko dėka) ir toliau yra tvarkomas bei užbaigiamas intelekto veiklos. Juslumas duoda patyrimo medžiagą, intelektas per kategorijas, formą. Tiesa, šiuos paži-

nimo lygmenis sieja vaizduotė, aktyviai produkuojanti objektą, sintetinanti juslinės patirties ir intelekto veiklą.

Toks aktyvus pažinimo pobūdis leidžia įsigilinti į subjekto konstituciją – epistemologinė tvarka numato ontologinę. Pasaulis pasirodo ne kaip absoliučiai išoriška subjektui struktūra, o kaip esmingai su juo susijusi ir pažintinės refleksijos formuojama. Atsiveria galimybė kalbėti apie pasaulio „sužmoginimo“ mechanizmą ir pačią sužmogintą būtį.

Kaip kritinis mąstytojas, Kantas atmeta ontologinę Dievo įrodymo procedūrą teigdamas, kad aukščiausios būtybės suvokimas yra tik loginis apriorinis galimybės žinojimas. Lieka nepatenkinta sąvokos, kaip nuorodos į egzistuojantį objektą, aposteriorinė žinojimo sąlyga. Šitaip klaidingai tapatinama objekto egzistencija su jo sąvoka. Kantas pabrėžia procesą, kurio metu intelektualinės kategorijos formuoja, schematina empirinę informaciją. Anot Kanto, egzistencija nėra predikatas, tad negali būti verifikuojama remiantis loginiu samprotavimu. Prieš kokios nors egzistencijos paskelbimą būtina konceptualių ir empirinių faktorių koreliacija. Nėra tiesaus kelio nuo sąvokos į to, kas konceptualizuojama, egzistenciją. Tad argumentai, atmetantys ontologinį Dievo egzistencijos įrodymą, išskleidžia Kanto transcendentalų horizontą – žmogiškojo pažinimo ribų aptartį.

Kanto Dievo įrodymų kritika pagrįsta jo transcendentalinėje dialektikoje įtvirtintų epistemologinių ir metafizinių principų loginio išplėtimo draudimu. Kategorijos „yra stebėtojo vidinė konstitucija, tad jos negali būti perkeltos į noumeno sritį“ (Morrison 1994: 87).

Metafizinė klaida iškyla, kai juslumo ir intelektualaus žinojimo principai yra supainiojami (juslumo principai perkeliama į intelektualų sritį). Tačiau didžiausia metafizinė iliuzija

atsiranda tikintis, kad pažinimas gali prasmingai transcenduoti juslumo ribas.

Anot Kanto, negalime turėti jokio savęs suvokimo ar transcendentalinės apercepcijos neturėdami objektų sąmonės, kuri savo ruožtu reikalauja naudoti kategorijas. Taigi tradicinių metafizikų doktrinos yra iliuzijos, kylančios iš bandymo pritaikyti pažinimo kategorijas siekiant gauti informaciją apie objektus, esančius už intuicijos formų horizonto. Taip Kantas atsako į klausimą, kiek protas gali pažinti atskirai nuo patirties. Kita vertus, ši analizė išryškina tikėjimo vietas ir ontologijos kontūrus, netelpančius vien į skeptiško fideizmo plotmę.

Kantas aptarė žmogaus situaciją negailestingos, iliuzijas griaušančios teorinės refleksijos būdu. Tačiau iškeldamas epistemologinį klausimą kaip sąžiningos filosofijos starto poziciją jis, anot Tillichio, pagilino žmogaus situacijos *apskritai* tyrimą. Jo filosofija išvengė neverifikuojamų, mistinių subjektyvios egzistencijos gelmių, o kita vertus, neredukavo žmogaus į gamtos mokslų schemas. Kruopšti žmogaus ir pasaulio santykio (visų pirma pažintinio) analizė paskatino Tillichą remtis Kanto idėjomis savo ontologijoje.

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad toks perkėlimas yra neleistas, nes Kanto brėžiamas gryojo subjekto horizontas nesuderinamas su spekuliatyviais svarstymais. Tačiau tai, kad Kantas pakeitė ontologiją epistemologine problematika, nereiškia, kad negalima kalbėti apie šio mąstytojo pozityvų indėlį į bandymus konstruoti ontologiją kitiems mąstytojams, tarp jų Tillichui.

Heideggerio Dasein hermeneutikos įtaka Tillichio religijos filosofijai

Heideggeris savo filosofiją laikė pasiruošimu naujam antimetafizinio mąstymo etapui. Anot

jo, Būties užmarštis filosofijoje reikėsi tuo, kad esinys buvo laikomas tyrimo objektu (mokslinio ar filosofinio), o Nebūtis, leidžianti esiniui pasirodyti, nereflektuojama. Tačiau užmiršta duotybė, paslėptis nenustoja funkcionuoti. Pasaulį atveriančios Nebūties samprata čia yra pozityvi, o ne negatyvi: Nebūtis yra tai, kas yra *ne-būtis* kaip esinys. Toks ne-daiktiskumas ir suponuoja Niekio paslėptį.

Heideggerio Dasein egzistencijos analizė atmeta tradicinės metafizikos Būties užmarštį. Ši žmogiškoji būtis (štai-būtis) susideda iš Būties (savo ar kitų esinių) atverties ir supratimo. Būtina autentiškos savasties sąlyga yra pasaulį atveriančios Nebūties galios supratimas ir priėmimas. Savo būties atvertis Heideggeriui yra egzistencija, tačiau Dasein fundamentaliai susijusi ne tik su savimi – ji yra tik pasaulyje. Dasein savęs atvertis leidžia pasirodyti kitiems esiniams, pasauliui. Taigi Dasein yra atverdama, tačiau ši atvertis yra baigtinė dėl radikalaus žmogaus baigtinumo.

Tillichui „Dasein yra ta vieta, kur Būties struktūros aptinka save“ (Tillich 1971: 170). Tai leidžia daryti išvadą, kad žmogus gali atsakyti į ontologinį klausimą, nes tiesiogiai patiria Būties struktūrą. Kita vertus, Heideggerio faktiškumo hermeneutika, Dasein projekcija myriop Tillichui pristato Nebūties grėsmės rimtį, kuri nurodo bendrą būties baigtinumą, kontingentiškumą: tiek fizinėje struktūroje, tiek moraliniuose sprendimuose, tiek racionalioje abejonėje atsiskleidžia ontinės būties trapumas. Šią patirtį Tillichas vadina ultimatyviu rūpesčiu, kuris yra svarbiausias jo filosofinės teologijos kriterijus. Ontinė dimensija Tillichui yra santykiai empiriniame tikrovės matmenyje, objektų pasaulyje, kuriam žmogus priešina save kaip subjektą. Ši tikrovė remiasi kategorine (laikas, erdvė, substancija, priežastingumas – Tillichas vartoja kategorijas kantininkų prasme, neskirdamas stebėjimo ir intelektinių for-

mų) ir semantinė precizika, neprieštaringu-
mo dėsniu ir formalia logika. Veikia centruo-
ta sąmonė ir diskreti percepcija. Žinojimo ir
realybės dualizmas numato empirinių ir ne-
empirinių faktorių koreliaciją. Ontinis Die-
vas – teistinis, personalus, supernatūralus.

Heideggerio *existentialia* yra ontologiniai
substitutai, ikikategoriniai ontinių kategorijų
(„taisiklių“), kurios formuoja kosminę tvarką
Kanto transcendentalinėje filosofijoje, būviai.
Prasmė yra Dasein *existentialia*, o ne atributas,
predikuotas ontiniam esiniui. Heideggeris sie-
kia atskirti *existentialia* nuo kategorijų ir, kas
labai svarbu, teigia ikikonceptualios Dasein būk-
lės savotišką pažinimą – tai tarsi tam tikras
šaltinis kategorijoms, veikiančioms ontinėje re-
alybės dimensijoje. Taigi Heideggerio įtaka Til-
lichui yra Dasein galios formuoti Būtį analizė,
savasties pasaulio koreliacijos specifika, baig-
tinumo hermeneutika, kalkuliacinio ir onto-
loginio proto skirties išryškinimas, Būties pras-
mės klausimo iškėlimas.

Kantas ir Heideggeris nužymėjo naujus Bū-
ties tyrimo orientyrus, būties ištakų ieškoda-
mi ne išorinėje objektų patirtyje, o transcen-
dentaliniame horizonte, interpretuotame
egzistuojančios savasties vidinio sąvokos supra-
tymo. Tillichas perima jų nuostatas sutikda-
mas, kad žmogaus sąmonė ir savimonė sutei-
kia pasauliui tokią tvarką, kokią ją žinome.
Savo ruožtu pasaulio refleksija yra įmanoma
tik geros savirefleksijos pagrindu, juk ši savi-
refleksija patiria būti tiesiogiai dalyvaudama
jos struktūrose.

Tillichio ontologinis klausimas ir patirties sąlygos

Tillichio sistemoje filosofinė analizė siejama
su prasminiais teologijos uždaviniais, filoso-
fija subordinuojama religijai kaip forma –
substancijai, nes „be religinės visumos vizijos

filosofija ir kultūra apskritai neegzistuo-
tų“ (Smith 1984: 245). Kita vertus, religija yra
fundamentaliai koreliuojama su filosofine-on-
tologine ultimatyvaus rūpesčio ekspresija. Ul-
timatyvus nerimas kyla iš būties ir nebūties
dialektikos tematizavimo, tad „religijos reflek-
sija visų pirma turi būti Būties struktūros re-
fleksija“ (Gilkey 1990: 23). Sąmonės formos
dalyvauja kiekviename patyrimo ir formuoja
kiekvieną, net religinį, mąstymą.

Kita vertus, kreipimasis į ultimatyvumą yra
būtina realybės, kaip prasmingos visumos, kon-
statavimo funkcija. Tillichas mano, kad žmo-
gus patiria baigtinumą tarsi „iš vidaus“, pasi-
telkęs kategorijas. Tokiu atveju Kanto pažinimo
sąlygos jam tampa universaliomis baigtiniu-
mo formomis, kurios nurodo ne tik ontologi-
nę struktūrą, bet ir reprezentuoja būties pras-
mę, kelius, kuriais savastis suvokia save kaip
būties ir nebūties vienovę, nerimo ir drąsos
sąpyną, iškeliančią Dievo klausimą. Anot
Tillichio, ontologinis klausimas neišvengiamas
net laikantis griežtos kritinės pozicijos, nes
pažinimas taip pat yra būties aktas, o pažini-
mo vyksmo koreliatai (subjektas ir objektas)
taip pat kažkoku būdu yra, tad turi tam tikrą
ontologinį statusą. Pats epistemologinis san-
tykis gali būti aptartas ontologinio statuso at-
žvilgiu. Todėl epistemologija, anot Tillichio,
gali (ir turi) būti pirmas žingsnis į ontologi-
ją, tačiau sistemos atžvilgiu yra priklausoma
nuo pastarosios. Epistemologinė analizė iki
galo nepaaiškina situacijos, neredukuoja ko-
reliatų, o tik aprašo tam tikras situacijos ypa-
tybes (epistemologinį baigtinumą). Šia pras-
me epistemologija gali numatyti tolesnę
analizę, kuri peržengia jos kompetenciją ir pa-
tenka į ontologijos lauką. Kita vertus, pati epis-
temologijos galimybė remiasi tam tikru *a pri-
ori*, duotybe, kuri yra „iki“ pažinimo galių
refleksijos pirmą pradžią žmogaus ir pasaulio
koreliacijai.

Tačiau epistemologiją ir ontologiją būtina atskirti – būtent jų tapatinimas ir sudarė tradicinės metafizikos branduolį, kol Kantas griežtai neatskyrė šių tyrimo būdų kompetencijų. Toks atskyrimas neliudija ontologijos beprasmiškumo, o tik perkelia ją „anapus“ epistemologijos. Kanto pažinimo galių kritika atveria ontologijos galimybę: nors Kantas reprezentuoja metodologinę Vakarų filosofijos tradiciją, anot Tillichio, joje neišsitenka.

„Tirti pačios tikrovės prigimtį reiškia analizuoti tas struktūras, kategorijas ir sąvokas, kurios yra presuponuotos kognityvaus susidūrimo su bet kokia tikrovės sfera [...] klausimas apie pagrindines struktūras, kurios daro patirtį galimą, yra visuomet tas pats. Tai filosofinis klausimas“ (Tillich 1971: 22). Šiuo filosofijos apibrėžimu Tillichas aiškiai teigia, kad filosofo interesas yra tikrovės ar būties struktūros analizė, tačiau svarbu tai, jog kartu pasakoma, jog būtent tai, kad yra tokia struktūra, daro patyrimą įmanoma. Viena vertus, patirties galimybės sąlygos priklauso nuo tam tikrų patirties objektų savybių, kuriomis šie turi pasižymėti, kad būtų suvokti. Tik būdami priklausomi nuo būties struktūros, jie gali būti patiriami. Ši mintis dar nuo Parmenido laikų teigia, kad logosas, užgriebiantis ir formuojantis realybę (subjektyvus *logos*), yra galimas, nes realybė pati pasižymi tam tikra logoso struktūra (objektyvus *logos*). Ontologo darbas ir yra artikuliuoti šią struktūrą.

Kita vertus, Tillichas kelia klausimą ne tik apie patiriamų objektų savybes (kurios daro juos galimus patirti), bet ir apie patiriančio subjekto ir to, kas patiriama, distinkcijos prigimtį: kad patyrimas būtų įmanomas, ši distinkcija turi būti grįsta ontologine koreliacija tarp savasties ir jos pasaulio.

Taigi ontologinis klausimas formuluojamas kaip klausimas apie patirties sąlygas. Kaip mi-

nėta, tam tikros daiktų savybės daro juos galimus patirti ir šios savybės sudaro būties struktūrą. Tačiau jos nėra visa, kas reiškiasi, o tik *tam tikros* savybės. Jų ypatybė yra universalumas patirties atžvilgiu. Tillichas ieško būties struktūros, darančios pažinimą galimą, tirdamas tai, kas bendra visiems patirties objektams („bendra“ ne loginės klasės ar empirinio panašumo, o priklausomybės nuo universalios būties struktūros prasme). Šiuo atžvilgiu ontologija yra analitinė: universalumas iškelia vienas tikrovės savybes virš kitų ir padaro jas ontologio tyrimo objektu. Tai aptarsime vėliau.

Kaip matyti, Tillichui filosofijos objektas yra fundamentali ontologija. Taip pabrėžiamas filosofijos unikalumas, skirtinas nuo bet kokio mokslo kaip realybės fragmentacijos metodologijos. Ontologijos fundamentali disciplina yra Dasein analitika. Ontologijos galimybė nukreipta į egzistenciją, į Dasein. Tai egzistenciniai ontologijos pagrindai. Čia Tillichas remiasi Heideggerio Dasein hermeneutika.

Kantui filosofinio mąstymo pradinis taškas yra epistemologija, o Heideggeris susieja fenomenologiją ir ontologiją. Pastarosios yra ne dvi atskiros filosofinės sistemos, bet, anot Tillichio, ontologija yra fenomenologinio metodo objektas ir turinys. Tačiau fenomenologinė ontologija numato egzistencinės Dasein struktūros hermeneutiką. Heideggerio supratimo tematizavimas turi epistemologinę pirmenybę postuluotą ar išvestą sąvokų atžvilgiu, egzistencinė subjektyvė ir egzistencialistinė temporalumo doktrina – Kanto transcendentalaus subjekto atžvilgiu.

Fenomenologinis metodas

Ontologijai tinkamą metodą Tillichas randa fenomenologijoje. Juk jei filosofija teorinio žinojimo apie pasaulį forma siekia to, kas universalu ir ultimatyvu Dasein, tai šitai di-

ferencijuoja ją nuo konkrečių mokslų, orientuotą į tam tikrą pasaulio ar Dasein sritį. Tačiau, Tillichio nuomone, būtent Kanto filosofijos nuopelnas yra siekis susieti kiekvieną proto judesį su ultimatyviu žmogaus tikslu, kuriam visi preliminarūs tikslai yra subordinuoti ir siekia vienovės: klausimai „ką galiu žinoti?“, „ką privalau daryti?“, „ko galiu tikėtis?“ koncentruojami ketvirtajame – „kas yra žmogus?“.

Tillichio filosofijoje fenomenologinis metodas nesusieja tyrimo su atskirais esiniais ar jų sferomis pozityviu būdu, t. y. nepostuluoja *būties* (esinio buvimo prasme). Kas tada yra specifinis filosofijos objektas, jei pozityvus santykis su esiniais paliktas mokslui? Ar taip filosofija aptaria Niekį? Kas dar gali būti be gamtos, istorijos, erdvės ir pan.? Apie visa tai nors ir skirtingai sakoma „yra“ – įbūtinama. Galbūt nėra kitos būties už to, kas buvo išvardyta, ir vis dėlto, atsiminus vokišką idiomą „es gibt“ („tai duoda“), dar kažkas yra duota? Negana to, sekdamas Heideggeriu Tillichas teigia, kad kažkas yra duota, kas patirtį daro galimą ir supratimą esinių atžvilgiu. Juk jei nesuprastume, ką realybė reiškia, ji mums liktų neprieinama. Turime suprasti būtį, turime būti pasirengę aktualumui iki bet kokio faktinio aktualių esinių patyrimo. Tokie pamatiniai apriorinio supratimo, tiesioginės patirties komponentai ir sudaro Tillichio fenomenologiją. Čia supratimas yra ontologinis pažinimo fonas. Tai vientisos sąmonės, kurioje koreliuoja *cogito* ir jo turinys, atodanga. Šiame kontekste net Descartes'o abejonės pagrindas, anot Mamardašvilio, yra „*Verbum Interius* – vidinis žodis, ikireflektyvus, sutelktas kažko išgyvenimas“ (Мамардашвили 1997: 89). Šis neverbalumas – tai akivaizdumo būseną, žodžiams liekant verbalinių kopijų pasaulyje.

Baigtinė būtis

Tillichui baigtinė proto struktūra, priešinama objektams, yra baigtinė iš esmės, o ne dėl kontingentiškų klaidų. Klausimas, kaip/ar tokia struktūra gali atlikti neobjektinio mąstymo judesį? Atsakymas veda prie individualios egzistencijos centro tyrimo – ontologinės antropologijos.

Tillichio atsakymas į Kanto metafizikos kritiką yra egzistencinis: visų pirma „gilinamasi į koreliaciją tarp „subjektyvių“ racionalių procesų (juslinė patirtis, racionalūs sprendiniai) ir „objektyvios“ Būties struktūros“ (Gilkey 1990: 82). Šių polių koreliaciją numato bet koks pažinimas ar veiksmas. Nuo Descartes'o laikų filosofija kėlė klausimą apie šios koreliacijos patikimumą – kaip galime žinoti, kad mąstymas apie tikrovę suteikia pačios aktualybės žinojimą? Tillichas neigia tokią koreliaciją numatančios empirinės argumentacijos kelią ir teigia dalyvavimą savasties ir pasaulio koreliacijos poliuose: patiriame ir galime nužymėti racionalią struktūrą, implicitišką pažinimą. Taip kategorijos tampa pačios Būties struktūros tyrimo instrumentais, o jų analizė rodo baigtinumo patirties svarbą ontologijai.

Patiriame save laiko ir erdvės atžvilgiu per priežastingumą ir substanciją. Objektyvaus pasaulio struktūra pažįstama tiesiogiai suvokiant egzistuojančią jame savastį. Tillichui Dasein yra „universalios Būties struktūros analogas“ (Tillich 1971: 171). Kokiu būdu savastis yra esminis pasaulio konstravimo elementas? Savastis ir pasaulis kartu konstruoja tikrovę, kuri tampa mokslinių kosmologijų objektu. Ši koreliacija yra būtinai numatoma bet kokiame tyrime, o jos neįsisąmoninti reikėtų atskirti konstrukciją nuo jos konstitucijos konteksto ir teigti aktualybės abstrakciją.

Tillich'o ontologija

Filosofinė baigtinumo analizė atveria baigtinės būties apskritai ir žmogaus situacijos konkrečiai struktūrą. Tokia analizė reikšminga teologijai, nes religinės temos yra ultimatyvaus rūpesčio, t. y. būties ir nebūties dialektikos klausimai.

Pamatinė ontologinė struktūra Tillichui yra savasties pasaulio koreliacija. Ši ontologinė kategorija nurodo, kad patirties ir mąstymo koreliacija su tuo, kas aktualiai reiškiasi, yra pagrindas bet kokiam, kartu ir ontologiniam racionalumui. Ši kategorija yra universalė (pritaikoma ne tik ontinei sričiai). Ji tinka būčiai apskritai. Tillichas kalba apie tam tikrą centruotumą net atomų ar neorganinės būties lygmeniu. Nors jis yra egzistencialistas ta prasme, kad baigtinumo analizę taiko žmogaus būčiai, matome, jog kaip filosofas net tik gina ontologijos galimybę teologijos reikmėms, bet ir teigia ontologinių kategorijų loginį pirmumą ontinių mokslų schemų atžvilgiu.

Objektų, daiktų pasaulis visuomet yra susietas su patiriančia savastimi, jis nėra pakankamas savo egzistencijai, tad ontologinė analizė turi kreiptis į savastį. „Anapus“ savasties projektuoto pasaulio glūdi būties paslaptis, kurios tiesiogiai neaptinkame moksluose. Tačiau būties struktūra yra žinoma savasčiai tiesiogiai, dalyvaujant toje struktūroje. Savastis yra tarsi universalios būties struktūros analogas.

Taip yra todėl, kad savastis turi refleksijos galią, protą arba, kaip dar Tillichas sako, dvasią, kurią sudaro savimonė, savitranscendacija ir pasaulio sąmonė. Šie savasties aspektai esmingai tarpusavy susiję – be savitranscendacijos nėra ribotos aplinkos peržengimo, kuris daro galimą pasaulio sąmonę, t. y. sąmonę, „žiūrinčią į pasaulį“.

Žvelgdama į pasaulį racionalis savastis suteikia patirties panoramą tvarką, aplinka tam-

pa pasauliu, tvarkingu vieniu. Tillichas teigia, kad tik savasčiai transcendojant savo aplinką aktualizuojasi neigimo galia; tik tuomet negatyvių sprendimų, distinkcijos sąmonė įmanoma: „jei būtų tik būtis, nebūtų pasaulio“ (Tillich 1971: 187). Ontologinės kategorijos kartu su mokslinėmis yra būtinos aprašyti baigtinę būtį. Nors būties struktūros tyrimą Tillichas vėliau sujungia su būties prasmės klausimu (teologija), ontologija yra savarankiška dalis jo sisteminėje teologijoje, filosofinės analizės pagrindu teigianti, kad negalima pašalinti savasties iš tikrovės pažinimo.

Tillichas susieja filosofinę būties struktūros klausimą su teologiniu prasmės klausimu. Baigtinumo prasmės išsąmoninimas kyla iš žmogaus būties sąryšio su galima nebūtimi, kita vertus – su begalinumu. Tik tokiuose santykiuose baigtinumas gali patirti save. Kitaip nebūtų įmanoma distancija baigtinės būties atžvilgiu: savitranscendacija, savirefleksija bei negatyvūs sprendiniai („A nėra B“). Racionalūs sprendiniai liudija žmogaus dalyvavimą būties ir nebūties dialektikoje. Nebūtis yra pozityvi, kurianti žmogaus būties dalis.

Ontologija turi demonstruoti sąmonės poslinkį link to, kas ultimatyvu. Tai būtina tikrovės įprasminimo sąlyga, *prius* bet kokiam racionaliam ar prasmingam kalbėjimui. Tad Tillich'o religijos filosofija presuponuoja būties refleksiją. Kitaip nei Kantui, Tillichui metafizika (kurią jis vadina ontologija, nes metafizikos pavadinimas susikompromitavo) yra įmanoma kaip „mokslas“, aptariantis patiriamą, baigtinę tikrovę. Baigtinės būties struktūrų tyrimas yra ne tik galimas, bet ir būtinas filosofinei teologijai. Be originalios ontologijos religingumas būtų suvaržytas antlaikinių dogmų. Tai turi būti nuolatinė interpretacija, kai religingumas organiškai pagrindžiamas patirties analize, o filosofinis protas atgauna savo gelmę.

Baigtinumo analizė atveria antinomišką tikrovės prigimtį, kuri tokia išlieka iki ultimatyvaus rūpesčio patirties. Ši patirtis žmogiškajam baigtinumui, faktiškumui suteikia savitranscendencijos aspektą – galią aktualizuoti žmogaus potencialą, suvokiant perėjimą nuo to, „kas jis yra“, į tai, „kas turėtų būti“. Tillichui, skirtingai nei racionalistinei tradicijai, žmogaus pajėgumai nėra „iš jo“, o tarsi srūva per jį iš pirmąjį šaltinio ir pasiekia kulminaciją jo kūrybiškumu, veiksmais ir gebėjimu (drąsa) būti.

Baigtinumas ir kategorijos

Tillichas analizavo ir Kanto įvardytus konkrečius nekintamus patirties elementus – kategorijas. Kategorijų tyrimas nustato pažinimo horizonto ribas Kanto transcendentalinėje filosofijoje, tačiau Tillichui tai – pagrindas pačios Būties struktūros analizei. Nėgana to, Kanto transcendentalinės filosofijos refleksija jam leidžia (o ne uždraudžia) prabilti apie tikėjimą ir Dievo klausimą.

Tillichui Dievo klausimas iškyla kaip rūpestis savo baigtine būtimi – ontologinė baigtinumo kategorijų analizė susiejama su egzistencine (teologine) šių kategorijų prasmės žmogaus baigtinei būčiai analize.

Tillichui būties ir pažinimo kategorijos – laikas, erdvė, priežastingumas ir substancija (šios, anot Tillicho, reikšmingiausios teologijai, o baigtinis jų skaičius – filosofijos reikalas) – yra ontologinės ir todėl yra kiekviena baigtinume. Tillichas sutinka su Kantu, kad sąmonė negali patirti realybės kitaip nei kategorijomis. Jos skirtingos nuo loginių formų, kurios yra formaliai atskirtos nuo pasakymų turinio, o kategorijos lemia turinį: „savo ontologinį pobūdį jos atskleidžia vienydamos savimi negatyvius ir pozityvius būties elementus“ (Tillich 1953: 191).

Sisteminė teologija negali išvengti patirties kategorijų refleksijos svarstydama ultimatyvios realybės klausimą, nes savasties (o ne pasaulio) atžvilgiu šios kategorijos jungia teologiškai reflektuojamą baimę ir drąsą. Taigi kategorijos pasirodo dvejopu santykiu būties ir nebūties atžvilgiu. Būdamos baigtinumo formos, jos sujungia teigiamą ir neigiamą elementus, kurie vienija rūpestį su drąsa siekiant prasmingumo. Todėl šio dualumo analizė yra esminga teologinei Dievo klausimo formulavimui.

Tillichio ontologijoje aptariami pozityvus ir negatyvus *laiko* elementai. Pozityvus laikas – tainauja kuriantis procesas. Kartu reiškiasi laiko „laikinumas“: praeities „jau ne“, ateities „dar ne“, o dabarties kaip paslankios ribos prigimtis daro laiką iliuzišką, manifestuojantį Nebūties galią pačiame baigtinume.

Dabartis numato *erdvę*, kurioje „būti“ reiškia „turėti erdvę“: tai fizinė lokacija, išplečianti kūną į pasaulį (kaip ir į socialinę erdvę). Bet ši erdvė nepaklūsta kūnui, ji nuolat prarandama, galų gale prarandant buvimą pačiu savimi. Kasdienėje situacijoje individas patvirtina dabarties momentą ir jo erdvinį išsipildymą, tačiau nuolatinės laiko tėkmės ir eventualaus erdvės praradimo prigimtis grąžina nerimą kaip rūpestį baigtinumui.

Priežasties galia yra padaryti savo efektus tikrais. Taip priežastingumas nurodo būties galią ir šios priešinimąsi nebūčiai. Kita vertus, efektų realybė priklauso nuo priežasties, todėl priežastingumas nurodo į kontingentiškumą, t. y. esinių negalią atrasti savyje buvimo pagrindą. Taigi baigtinio kontingentiškumo nerimas reikalauja drąsos, kurios ištakos negali būti nustatytos baigtinių esinių virtinėje.

Atsižvelgiant į Heideggerio faktiškumą galima teigti, kad priežastingumas sulygina būtinumą ir kontingentiškumą. Tai, kad žmogus

susaistytas priežastiniais ryšiais, daro jo būti nebūtiną – baigtinę.

Substancija nurodo į tai, kas pagrindžia nuolatinį regimybės kismą, būties galią nebūties atžvilgiu. Kita vertus, substancija yra niekas už akcidenčių, kuriose ji išreikšta, o pastarosios nuolat kinta. Taip substancija signalizuoja Nebūtį.

Būties prasmės klausimas ir autentiška egzistencija

Baigtinumo hermeneutika leidžia Tillichui papildyti gana aukšto abstraktaus lygio spekuliatyvią ontologiją žmogaus rūpesčio aspektu. Drąsa būti (savęs teigimas nepaisant Nebūties grėsmės) liudija autentišką gyvenimą, kuris ne vienkartinai laimimas, bet dinamiškai patvirtinamas, kaip kad analogiškai (*analogia entis* ne pažinimo, o simboline prasme) Būtis nuolat neigia savo neigimą – Nebūtį. Nebūties grėsmės realumas yra tarsi žmogiškasis mikrokosmas dieviškosios dinamikos atžvilgiu. Tai nuolatinis žmogaus savitranscendencijos galimybės aktualinimas. Ultimatyvaus rūpesčio (kurio objektas yra Nebūtis) galimybė suteikia savitranscendencijos galimybę „nepaisant“ Nebūties grėsmės.

Derinantis Kanto aktyvaus, „vidujai“ atsakingo subjekto ir Heideggerio baigtinės Dasein būties modelius Tillichio humanizmas teigia, kad gyvenimo ir kultūros tikslas yra aktualinti žmogaus dvasines potencijas (liudijamas ultimatyvaus rūpesčio). Tačiau ultimatyvumas jokiū būdu nėra visiškai imanentiškas subjektui – jis pats užgriebia subjektą, papildydamas jo ontines galias ontologinės gelmės matmeniu. Toks ontologinis *a priori* yra esmingas Tillichio ontologijoje ir epistemologijos refleksijoje.

Anot Tillichio, žmogaus autentiškumą pagrindžiantis dvasinis aktas, kūrybiškumas, proto

santykis su savo gelme, produkuojantis kultūrą, apima egzistencinį individualumą ir mąstymo universalumą: šie aspektai gali būti atskirti tik abstrakcijos būdu. Egzistencija negali būti suprasta kitaip nei kategorijų būdu. Kita vertus, prasmės klausimai suteikia mąstymo struktūroms ontologinį matmenį. Taigi dvasiniai aktai apima epistemologiją ir metafiziką (Tillichui – ontologiją).

Šis metodas, anot Tillichio, atitinka dinaminį universumo gyvenimą. Kanto kritinė filosofija atmeta egzistencijos aiškinimą konstruojant pasaulį anapus pasaulio, tačiau taip pritrūkstanta dinaminės logikos, kuri galėtų susieti universalias kategorijas su suinteresuota konkretybe. Transcendentalinė dialektika logizuoja tai, kas iš esmės yra dvasingumo liudijimas, tad neužgriebia pozityvaus būties prasmės pasirodymo, nes tokią galimybę atmeta kaip ydingą metafiziką. Tačiau Tillichio voliuntarizmo požiūriu racionalus, negatyvus kalbėjimas (Dievo klausimu) yra neadekvatus, nes apima kalbėjimo formą, bet ne tikrovę. Tillichio „metalogika“ suvienija racionalumą, įforminančią intelekto galią su iracionalumu, vitalumu, gelme ir begalinumo pajauta, atveria ultimatyvų turinį. Tai „paradokso filosofija, teigianti transcendentą imanenciją“ (Adams 1964:155).

Tokią Dievo sampratą artikuliuoja *via negativa* tradicijos ribos. Ši tradicija savotiškai brėžia transcendentalų horizontą, bet ne supratimo, o kalbėjimo: absoliutaus *negativa*, anot Tillichio, negali būti, nes jei tai būtų suvokimas anapus sąmonės, negalėtume net aprašyti tokios situacijos ir neturėtume tokio suvokimo supratimo. Tad teiginiai apie Dievo neišreiškiamumą bei transcendentistiškumą yra reinterpretuojami ne kaip suvokimo horizontas, o kaip radikalios Dievo kitybės nuo to, kas matoma, atvertis.

Išvados

Kritinė Kanto filosofija sėkmingai papildo Tillichio žmogaus situacijos analizę. Kantas neapsiriboja imanentinių sąmonės struktūrų analize. Kategorijos pačios savaime žinojimo neduoda, jos turi būti taikomos reiškiniams. Taip Kanto transcendentalinė filosofija užima ontologijos vietą.

Epistemologija, anot Tillichio, gali (ir turi) būti pirmas žingsnis į ontologiją. Tirti pačios tikrovės prigimtį reiškia analizuoti tas struktūras, kategorijas ir sąvokas, kurios yra presuponuotos kognityvaus susidūrimo su bet kokia tikrovės sfera. Taigi filosofinis ontologinis klausimas formuluojamas kaip klausimas apie patirties sąlygas.

Žmogaus baigtinumas yra vienintelis atramos taškas būčiai pažinti. Grynojo proto analitika atveria duris baigtinumo ontologijai. Taip Kantas ne atsisako būties pažinimo, o radikaliai apriboja jį baigtinio patyrimo sfera. Noumenai irgi yra, bet tik ta prasme, kad dalyvauja fenomeno egzistavime kaip tai, kas nutylima, nematoma, bet leidžia fenomenui reikštis.

Kanto grynąjį transcendentalinį subjektą Tillichas keičia savasties ir pasaulio koreliacija. Šios struktūros analizė turi būti pirmas žingsnis į ontologiją. Jei vien subjektas suteikia beformiam chaosui formą, anot Tillichio, prarandama subjekto ir objekto priešpriešą grindžianti savasties ir pasaulio koreliacijos vienovė.

Laikydamas būties prasmės klausimą religiniu, Tillichas teigia bet kokią filosofiją remdamasis religine patirtimi, o pastarąją parodo esant metodologiškai priklausomą nuo filosofijos metodų, kurie Tillichui yra fenomenologinė ontologija ir baigtinumo analizė.

Tillichio filosofijoje būtina realybės, kaip prasmingos visumos, konstatavimo sąlyga yra

religiškai suinteresuotas kreipimasis į ultimatyvumą. Kanto transcendentalinė filosofija pagrindžia sąmonės konstituciją ir tikrovės vienovę. Tillichui tai svarus kritinės filosofijos indėlis į religijos filosofiją. Religija yra santykis su ultimatyvia realybe, o be tikrovės kaip visumos pagavos toks klausimas netektų prasmės. Kita vertus, be santykio su ultimatyvia tikrove mąstymas būtų beprasmis, atsietas nuo būties. Tillichio filosofijoje būtent ultimatyvios tikrovės patirtis (ultimatyvus rūpestis) pagrindžia mąstymo ir būties ryšį.

Ultimatyvi tikrovė manifestuoja save tiek proto struktūroje, tiek besąlygiško imperatyvo gelmėje. Tačiau, anot Tillichio, Kanto proto sferų padalijime išlieka rimta religingumo redukcijos į praktinę sferą problema. Sutardamas su Kantu dėl pažinimo galių ribotumo ir moralinio imperatyvo atveriamos gelmės, Tillichas siekia suvienyti šias sritis vientisame ontologiniame prote, kuris sujungia įvairias žmogaus mentales funkcijas ir suvokia jį palaikančią Būties gelmę. Tokiu būdu Tillichas sintetina Kanto grynąjį ir praktinį protą teigdamas, kad abiejų analizė būtina visavertei ontologijai bei religingumo analizei.

Nors Kantas įveda į religiją praktinį racionalumą, toks formalus moralumas Tillichui yra aistorinis – transcendentalinė subjektyvė numato universalų tikėjimą, kuriame nėra vietos asmeniniams, subjektyviems tikėjimo elementams. Pats būdamas ženkliai paveiktas, jis dekonstruoja idealistinę filosofiją, kad suprastų žmogaus istoriškumą, temporalumą, jo faktiškumą bei savitranscendentiškumą. Tai transcendentu antropologizacija hermeneutinėje teologijoje. Žmogaus atvirumas transcendentui atrandamas egzistuojančios savasties ontologinėje struktūroje.

Tillichio originalumą sudaro filosofinis-teologinis bandymas susieti subjektyvią ir objek-

tyvią tiesą, interpretuoti krikščionybę kaip ultimatyvų atsakymą į egzistencinį klausimą. Bet kokia pažinimo kritika numato filosofinės antropologijos klausimą „kas yra žmogus?“ Tai leidžia Tillichui papildyti filosofinį būties struktūrų tyrimą religiniu prasmės klausimu ir spręsti transcendentalaus subjektyvumo problemas egzistenciniu požiūriu. Šis perėjimas nuo trans-

cedentalaus idealistinio Kanto požiūrio prie egzistencinės antropologijos yra Tillichio ontologijos pagrindas. Tad Tillichio ontologija remiasi ir Kanto transcendentaline filosofija, ją papildoma. Tai, kas Kanto filosofijoje yra riba, pasireiškianti radikalia abejone dėl noumenų pažinimo, Tillichui ir yra atsakymas: abejonė dekartiskai įveikia pati save.

LITERATŪRA

1. *I. Kanto filosofijos profiliai*. 1988. Sudarė A. Degutis. Vilnius: Mintis.
2. Kantas, I. 1996. *Grynojo proto kritika*. Mintis: Vilnius.
3. Adams, J. L. 1965. *Paul Tillich's Philosophy of Culture, Science, and Religion*. New York: Harper & Row.
4. Gilkey, L. 1990. *Gilkey on Tillich*. New York: Crossroad Publishing.
5. Macleod, A. M. 1973. *Paul Tillich: An Essay on the Role of Ontology in his Philosophical Theology*. London: George and Unwin Ltd.
6. Morrison, R. D. 1994. *Science, Theology and Transcendental horizon: Einstein, Kant and Tillich*. Scholars Press, Atlanta, Georgia.
7. *Phenomenology and Existentialism*. 2001. Edited by R. C. Solomon. RowMan and Littlefield publishers, INC.
8. Robert, D. 2002. „Meister Eckhart's Ontological Philosophy of Religion“, in *Journal of Religion*, Oct., vol. 82.
9. Smith, J. E. 1984. *The impact of Tillich's interpretation of Religion*. San Francisko: Harper and Row.
10. Tillich, P. 1957. *The Dynamics of Faith*. New York: Harper and Rowe.
11. Tillich, P. 1971. *Systematic Theology*, vol. 1, 2 and 3. Chicago, IL: University of Chicago Press.
12. Мамардашвили, М. 1997. *Психологическая топология пути*. Санкт-Петербург.

P. TILlich'S ONTOLOGY AND I. KANT'S TRANSCENDENTAL PHILOSOPHY

Mindaugas Briedis

Summary

This article seeks to examine to what extent Tillich's ontology draws on Kant's critique of dialectical reason. It is shown that Kant's refutation of the ontological proof of God means a departure from objective uncertainty towards practical certainty, while Tillich's analysis of existence allows for truth to be regarded as being both personal and objective. For Tillich, an openness to the transcendent had to be found in the human ontological structure itself as an existing individual, a self. The existential category of finite subjectivity can be said to be correlate of both the instant and existence itself.

Kant's transcendental philosophy begins with an attempt to solve the theoretical problem of the possibility of synthetic a priori judgments. In solving this epistemological problem Kant demonstrates how transcendental knowledge (i.e., knowledge of the synthetic a priori conditions for the possibility of experience) is possible only when its application is confined to the realm of empirical knowledge (i.e., to experience). He argues that space, time, and the twelve categories form the transcendental boundary line between what we can and cannot know. But this „solution“ itself calls attention to an even more signi-

ficant problem: what is the status of that which lies outside the boundary of possible empirical knowledge?

According to Kant our ideas of God, freedom, and immortality inevitably arise in the human mind as a result of our attempts to unify and systematize our empirical knowledge. In other words, reason naturally seeks for something beyond the limits of empirical knowledge which can supply unity and coherence to the diversity of facts which fall within that boundary. Kant's moral argument for God's existence assumes that the moral law exists and that it can be fulfilled

only by the retributive justice of an omnipotent God.

Though Tillich agrees with Kant that faith being of an existential character involving the whole of human existence, does not constitute a theoretical problem of the sort we encounter in empirical inquiry, but because of this wholeness Tillich sees Kant's moral solution concerning nature of religion as reductive and suggests that an act of faith is a matter of all mental functions (intellect, will, emotion) of human being.

Keywords: transcendental horizon, categories, ontology, finite being, method of correlation.

Iteikta 2004 05 05